

FƏLSƏFİ ZAMANIN TƏDQIQI

f.f.d. Vəliyeva Vəsilə Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
valiyeva.vasila@gmail.com

Xülasə: *Məqalə fəlsəfi zamanın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, müxtəlif elm sahələrinə aid elmi anlayışlar məhz fəlsəfinin bünövrəsində meydana gəlir. Fəlsəfi kateqoriyalar əvvəlcə həmin konkret elm sahəsinin müvafiq anlayışı statusunu qazanır, daha sonra bu anlayışlar tədricən həmin elmin əsas kateqoriyasına çevrilir. Antik dövrdə yaşayan filosofların ümumi zamanı necə təhlil etmələri və fəlsəfi zamanı lingvistik zamandan necə fərqləndirdiyi təhlil olunmuşdur. Ümumilikdə, qrammatik və leksik zamanın geniş təhlili aparılmışdır. Bəzi məqamlarda isə fiziki və fəlsəfi zaman qarışdırılmışdır. Digər elm sahələrində olduğu kimi, qrammatika elmində də fəlsəfi kateqoriyalar əsasında yaranmış qrammatik anlayışlar bu yolla formalaşmışdır. Fəlsəfə də artıq müstəqil kateqoriya kimi formalaşmış “idrak pillələri” qrammatika üçün anlayış bazası rolunu oynamış, sonralar, öz növbəsində, əlamət sinifləri kimi qrammatik kateqoriyaların yaranmasına zəmin yaratmışdır.*

Açar sözlər: fəlsəfi zaman, obyektiv zaman, substansional konsepsiya, relyasion konsepsiya, statik, dinamik

Key words: philosophical time, objective time, substantive concept, relational concept, static, dynamic

Ключавые слова: философское время, объективное время, субстанциональное понятие, реляционное понятие, статическое, динамическое

Zamanın konkret təzahür formalarının dərin təhlili aparılmadan real gerçək-liyin ümumi zaman strukturu dərk edilə bilməz. Zaman fiziki reallığın təməl prinsiplərindən biridir və həyat prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Gerçəkliyin zaman qədər insanın ehtiyac və tələbləri ilə həm tarixən, həm də səbəbiyyətlə şərtlənən əlaqəsi olan ikinci bir mövcudluq formasını tapmaq mümkün deyildir. İ.Tahirov zaman probleminə qədər mürəkkəb, çoxaspektli, ziddiyyətli olsa da, onun tədqiqində diqqəti üç cəhətin cəlb etdiyini yazır: “Bu üç cəhət özünü zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir” [1, s. 16].

Zaman kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsi onun fəlsəfi və qrammatik aspektlərdən anlaşılmasını, daha dəqiqi, bu iki anlayışın necə əlaqələndirilməsini tələb edir. Fəlsəfi baxımdan zaman məkanla birlikdə materiyanın əsas varlıq formasıdır. Bundan əlavə, fəlsəfə zaman anlayışını-zaman realdır və ya o, müstəsna şəkildə yalnız şüurda mövcuddur kimi iki fərqli səpkidə nəzərdən keçirməkdə israrlıdır. Fəlsəfi kateqoriya kimi zaman sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq formalarından biridir. Zamanın fəlsəfi zəmində dərk edilməsi onun nisbiliyini və müəyyən çərçivəyə salınmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Məsələn, ümumi zaman anlayışından

fərqləndirilən və dərk edilən məntiqi-fəlsəfi zaman kateqoriyasına hərəkət, nizamlılıq, xəttilik, irəliyə hərəkət, hüduzsuzluq, nisbilik və s. əlamətləri xasdır.

Zamanın elmi və fəlsəfi təhlili, onun insan tərəfindən qavranılması problemi ilk dəfə Aristotel tərəfindən aparılmışdır [4,s.145-160]. Platonun fikirlərindən sona qədər uzaqlaşmaqda tərəddüd edən Aristotel öz “Fizika”sında zaman anlayışının geniş şərhini verir. Aristotel zamanı say və kosmosun həyatı, ümü-milikdə isə fiziki hərəkətlə, zamanın ölçüsünü isə səmanın hərəkəti ilə əlaqələndirir. Aristotelə görə, “zaman daima hər hansı bir hərəkət və dəyişmələrlə təmsil olunur. Zaman əvvəl və sonraya münasibətdə hərəkətlərin sayıdır” [4, s. 10-14].

Zaman hərəkətlə vəhdətdədir. O, gələcəyə doğru cərəyan edirsə, hadisələr keçmişə qarışıq. Aristoteldə zamanla bütün hərəkətlər deyil, yalnız çevrəvari hərəkət, məhz səma sferasının hərəkəti əlaqələndirilir. Onun zaman konsepsiyası sələfləri ilə müqayisədə nisbətən dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Aristotel keçmiş, indiki və gələcək zaman triadasını təklif etmiş ilk filosofdur desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bundan başqa, Aristotel zaman və hərəkət anlayışlarının əlaqələndirərək zaman nəzəriyyəsini dolğunlaşdırma bilmişdir. Onun fikrincə, zamanın mövcudluq məsələsi paradoksaldır: keçmiş artıq yoxdur, gələcək hələ gəlməmişdir, “indi” isə zamanın hissəsi deyil, daha çox, bir tərəfdən, keçmiş və gələcəyi birləşdirən, digər tərəfdən isə onları ayıran sərhəddir. Zaman kateqoriyasını təhlil edən Aristotel daha çox təbiət, hərəkət və dəyişmələr haqqında elm olan fizikaya istinad edir. Zaman onun üçün hərəkət ölçüsüdür, zamanın vahidi isə hər hansı bir konkret hərəkətin ölçüsü ola bilər. Aristotel belə vahid keyfiyyətində dairəvi bərabərdərəcəli mükəmməl hərəkət ölçüsünü işlətməyi təklif edir. O, həm də zamanın xüsusiyyətlərini təsvir edirdi: o, bütövdür, fasiləsizdir, sonsuza qədər bölünəndir, eynicinslidir, növləri yoxdur və müxtəlif sürətdə hərəkət edə bilməz. Sözün əsl mənasında, zaman insan varlığında mövcuddur, məhz insan zamanı hesablayan yeganə varlıqdır. Aristotelin zaman konsepsiyasında zamanın fiziki şərh, zamanın “hərəkətin kəmiyyəti və ölçüsü” kimi izahı əsas yer tutur. Aristotelə görə, “zaman əvvəlki və sonrakılara münasibətdə hərəkətin sayından başqa bir şey deyildir” [4, s. 149]. Onun anlamında zaman bütövlükdə həm subyektiv, həm də obyektivdir: zaman dərk olunma formasına görə subyektiv, fiziki məzmununa görə isə obyektivdir. Aristotelə görə, bu, o deməkdir ki, zaman ətraf dünyada və şeylərin fiziki təbiətində zamanı qavrayan və dərk edən yeganə subyekt olan insan vasitəsilə obyektivləşir, yəni “subyekt yoxdursa, nə obyekt, nə də zaman vardır” [4, s. 157].

Göründüyü kimi, Aristotel zamanı qavrayan və dərk edən subyektə, yəni insana münasibətdə nəzərdən keçirir. Mahiyyət etibarilə bu ona dəlalət edir ki, Aristotel zamanı yalnız ontoloji və fiziki planda deyil, həm də psixoloji planda nəzərdən keçirir. Aristotelə məsələni belə qoyur: “Şübhə yarana bilər ki, insan olmadıqda zaman mövcud ola bilər, ya yox?” Və özü cavab verir: “Sayan yoxdursa, sayılan, deməli, say da yoxdur, çünki say sayıla bilər” [4, s. 157].

Aristotel “Poetika”sında həm də feilin zaman ifadə edən söz olmasından, onun keçmiş və indiki zaman bildirməsindən bəhs edir. Aristotel feilə xas əsas xüsusiyət keyfiyyətində indiki zamanı qəbul edir. Onun fikrincə, “o sağlam idi” və “o sağlam olacaq” feil deyildir, onlar yalnız feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlə-nirlər ki, feil indiki zamanı, hallar isə indiki zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir” [3, s. 61].

Məhz Aristoteldən başlayaraq fəlsəfədə zamanın “dualistik”, yəni ikili mənada şərh edilməsinə başlanılmışdır: 1) təbiətdə mövcud olan obyektiv fiziki zaman (Aristotel bunu öz

tədqiqatlarında “hərəkətlərin sayı” [4, s. 149] adlandırır (və 2) subyektiv-psixoloji zaman (insan tərəfindən qavranılan əşyaların obyektiv xüsusiyyəti) [4, s. 157].

Aristotelin fiziki zaman konsepsiyasını fəlsəfi müstəvidə ilk dəfə tənqid edən orta əsr dini filosofu və kilsə teoloqu A.Avqustin olmuşdur. A.Avqustin Aristotelin təbii fiziki zaman ideyasının əvəzinə subyektiv bəşəri (insani) zaman və obyektiv İlahi zaman konsepsiyasını irəli sürmüş və onu əsaslandırmağa çalışmışdır. A.Avqustin öz araşdırmalarında zamanın qısa və uzunluğu, keçmişin uzunluğu, zamanın ölçülə bilməsi, zamanın qavranılmasına psixoloji yanaşma məsələlərinə toxunmuşdur. Qeyd edək ki, zaman triadası A.Avqustinin də yaradıcılığında yer alır. Zamanı keçmişə, indiyə və gələcəyə bölən müəllifin fikrincə, birinci (keçmiş) artıq yoxdur, üçüncü (gələcək zaman) hələlik yoxdur, indiki zaman saxlanılmazdır, aramsız olaraq ötüb keçir” [2, s. 294-295].

Zaman hərəkətlə bağlıdır, lakin onunla üst-üstə düşmür. Zaman yalnız sonu olan şeylər üçündür. Zamanın mahiyyətini açmağa çalışan A.Avqustin yazır ki, “nə qədər ki, məndən heç kəs onun haqqında (zaman –V.V.) soruşmur, mən başa düşü-rəm, zərrə qədər də çətinlik çəkmirəm, lakin onun haqqında cavab vermək istədikdə isə mən dalana dirənirəm [3, s. 183]. Aristotelin “gələcək hələ mövcud deyil, keçmiş isə artıq yoxdur, heç bir uzunluğa malik olmayan indi isə keçmiş və gələcək arasında sonsuz qısa anlardan ibarətdir” paradoksunu nəzərdən keçirən A.Avqustin sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, “hər halda keçmiş və gələcək mövcuddur, lakin onlar yalnız insan şüurunda mövcuddur. Belə olan halda üç zamandan - indiyə nəzərən keçmiş, indiyə nəzərən indi, indiyə nəzərən keçmiş zamanlardan bəhs etmək lazımdır. Zamanın üç mövcudluq formasına şüurun üç modeli - gözləmə, yəni indiyə nəzərən gələcək, müşahidə və ya intuisiya, yəni indiyə nəzərən indi, xatırlama, yəni indiyə nəzərən keçmiş uyğun gəlir” [3, s. 306].

Sitatdan da görüldüyü kimi, A.Avqustin psixoloji zaman konsepsiyasının nümayəndəsi hesab etmək olar. Çünki onun yanaşmasında zamanın keçmiş, indi və gələcəyə bölünməsi subyektiv qanunlar üzrə aparılır və tam nisbi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, A.Avqustin hesab edirdi ki, biz hər hansı bir xülyanı (illüziyanın) zamanını ölçə bilmərik. Deməli, onun qənaətinə görə, zaman müəyyən reallıqdır. A.Avqustinin fikrincə, zamanla ölçülə bilən reallığı nə vaxtsa indi olmuş keçmiş və indi olacaq gələcək adlandırma bilərik. Buna görə də bizim hər birimiz keçmişin surətini öz qəlbimizdə daşıyır, onu xatırlayırıq. Deməli, zamanın hər üç forması bizim ruhumuzda yaşayır. A.Avqustin subyektiv (insan) zaman anlayışını bu cür irəli sürür [3, s. 306]. Beləliklə, A.Avqustinə görə, insan ruhunda zaman adlandırdığımız “uzunluq guşəsi” yerləşir. Üstəlik o, hesab edir ki, öz-özlüyündə nə keçmiş, nə gələcək var, yalnız bir zamanın üç cəhəti var: “indiyə nəzərən keçmiş, indiyə nəzərən indi və indiyə nəzərən gələcək” [3, s. 295].

Göründüyü kimi, zaman kateqoriyasının qavranılması məsələsi fəlsəfi mənbələrdə fərqli şəkildə həll edilir. Bəzi filosoflar zaman və məkan kateqoriyalarını varlığın obyektiv xassəsi, digərləri bizim dünyanı dərk etmək qabiliyyətimizi xarakterizə edən xalis subyektiv anlayışlar hesab edirlər. Biz Y.S.Stepanovun məhz məkan zamanın konseptuallaşmasına təsir edir fikrinə tərəfdarıq, çünki zaman, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, “daha çox abstrakt və ümumilik anlayışdır”.

Tədqiqatçılar zamanın öyrənilməsi istiqamətində substansional və relyasion kimi iki əsas konsepsiyayı fərqləndirirlər. Antik atomistlər fəlsəfəsindən qaynaqlanan substansional zaman konsepsiyasının yayılmasında əsas rol İ.Nyutona məxsusdur. Substansional konsepsiyada

zaman məkan və şeylər yanaşı, substansiyanın xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilir. Fəlsəfədə substansional konsepsiyasının bünövrəsi Demokrit və Platon tərəfindən qoyulmuşdur. Substansionalizmə görə, kainatda yalnız atomlar və boşluqlar mövcuddur, üstəlik atomlar özləri sonsuza qədər müxtəlif ola bilərlər. Demokrit hesab edirdi ki, atomlar ruh və şüurdan yuxarıda qərarlaşır, çünki ruh atomların birləşməsidir. Demokritə görə, zaman məkanda atomların hərəkətilə bağlıdır [7, s. 143]. Müraciət olunan filosoflar məkan və zamanı nə materiyadan, nə də bir-birindən asılı olmayan müstəqil varlıqlar kimi şərh etmişlər. Zaman keçmişdən gələcəyə bərabər dərəcədə cərəyan edən uzunluqdur. Onlar hadisələrin tutumu kimi boşluğun real varlığından bəhs etmişdir. Boşluqsuz, onların fikrincə, atomlar belə imkandan məhrumdurlar. Başlanğıcını Platon və Aristotelin yaradıcılığından götürən relyasion zaman konsepsiyasında zaman müstəqil deyil, daha fundamental mahiyyətdən törəmə kimi şərh edilir. Başqa sözlə desək, relyasion konsepsiya zamanı müxtəlif hadisələr arasında nisbi (və ya münasibətlər sistemi) hesab edir. Göründüyü kimi, substansionalizmdə zaman ilkin olanın xüsusiyyəti, relyasionalizmdə isə münasibət kimi nəzərdən keçirilir.

Relyasion konsepsiyanın mahiyyətini Aristotelin baxışları təşkil edir. Aris-totel boşluğun mövcudluğunu, ümumiyyətlə, rədd edir. Aristotelə görə, məkan müxtəlifcinslidir və əlbəttə, maddi cisimlərin tutduğu təbii yerlərin sistemidir. O hesab edir ki, hərəkətdə olduğu kimi, zamanda da həmişə müəyyən “əvvəlki” və “sonra”lar vardır. Məhz hərəkət sayəsində biz müxtəlif və üst-üstə düşməyən “indiləri” başa düşürük. Zaman bu “indilərin” ardıcılığı, onların bir-birini əvəz etməsi, sadalanması, hesabı və s.dir.

Zaman konsepsiyasının işlənilməsi hazırlanmasında A.Berqsonun da xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Zamanın insan tərəfindən intuitiv qavranılması ideyasının müəllifi A.Berqson yazırdı ki, “zaman həyatın axını, onun “uzunluğudur”. Zaman həyatın yerinə yetirilmiş “yaradıcılıq həvəsini açıb göstərir”. Zaman bizim şüurumuzda və dünyanın varlığında cərəyan edən hər şeydir [6, s. 42]. Onun fikrincə, fəlsəfənin ümdə vəzifəsi zamanın həyat prosesində necə cərəyan etməsini öyrənməkdən ibarətdir. O yazırdı ki, “uzunluq intervalı yalnız bizim üçün mövcuddur və şüurumuzun vəziyyətlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində bizdən xaric məkandan savayı, habelə onların obyektiv şəkildə bir-birini izlədiyini hətta deməyin qeyri-mümkün olduğu eynizamanlılıqdan savayı heç bir şey tapmaq mümkün deyildir [6, s. 42]. Müəllif həm də məkan ifadəsinə malik “fiziki zaman” və uzunluq “şüur zamanı”nı fərqləndirirdi. Sonuncu özündə inkişafı da əks etdirir. Onu yaradan hadisələr təkrarsız olduqları üçün fasiləsizdir, gələcəyə istiqamətliyərlər.

“Yaradıcı təkamül” əsərində məkan və zaman kateqoriyalarını araşdıran A.Berqsona görə, məkanı materiyanın xarakteristikasıdır, gerçəklikdə o xülyadır, praktikada müəyyən dərəcədə əhəmiyyətlidir, lakin nəzəriyyədə yanlışlığa yönəlir. Zaman, əksinə, həyat və ya ağılın vacib xassəsidir [5, s. 24]. Elə bu səbəbdən də, A.Berqsona görə, yalnız keçmiş zaman mövcuddur. Onun nöqtəyi nəzərinə, “zaman yaşadığımız həyatda nəyisə xatırladıqda və ya diqqətimizi şəxsi həyatımıza, yaşantılarımıza yönəldəndə şüurumuzun faktına çevrilir [5, s. 24-25]. Deməli, A.Berqsona görə, “zaman həmişə subyektiv”dir [5, s. 25].

Göründüyü kimi, A.Berqsonun keyfiyyətə yeni və dolğun konsepsiyası, bir tərəfdən, Qusserlin fenomenologiyası, digər tərəfdən, M.Haydergerin fundamental ontologiyası kimi fəlsəfi meyillərlə əlaqəlidir. A.Berqson saatlarla ölçülən “elmi zaman” və hadisələrin dinamik və aktiv axını - həyatın öz axını kimi “xalis zamanı” fərqləndirirdi. Onun fikrincə, canlı orqanizmin qəbul etdiyi zaman dinamik, dəyişkən və keyfiyyətlidir. A.Berqson şüur, yaddaş və

materiyanı konseptual səviyyədə birləşdirməyə cəhd edir. Onun fikrincə, uzunluq, hər şeydən əvvəl, özünü yaddaşda büruzə verir, çünki məhz yaddaşda keçmiş indidə mövcud olmaqda davam edir. Onun şərhində şüur faktiki olaraq eyniyyət təşkil edir: “Keçmiş iki müxtəlif formada yaşayır: birincisi, hərəkətverici mexanizmlər, ikincisi, sərbəst xatirələr kimi özünü büruzə verir [5, s. 25].

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, zaman kateqoriyasının iki növü var: obyektiv zaman və qrammatik (lingvistik) zaman. Obyektiv zaman, əsasən, fəlsəfənin tədqiqat obyektinə olub, özünəməxsus əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir. Obyektiv zamanı səciyyələndirən ilk və ən bəsit xüsusiyyət onun nizamlayıcı funksiyasıdır. Obyektiv zamanın nizamlayıcılıq funksiyası göstərir ki, obyektiv reallıqda baş verən hər bir hadisənin əvvəli və sonu var. Əgər bu belə olmasaydı, gerçəklikdə bir xaos yaranardı və hər şey anlaşılmaz olardı.

Obyektiv zamanın digər bir xüsusiyyəti onun ardıcılıq və bağlılıq funksiyasıdır. Belə ki, obyektiv reallıqda zaman keçmiş, indiki və gələcək kimi hadisələrin bir-biri ilə bağlılığını və ardıcılığını əks etdirir. Obyektiv zamanı səciyyələndirən digər xüsusiyyət onun ümumiliyi, universallığıdır. Zamanın ümumiliyi deyərəkən, onun axını nəzərdə tutulur. İ.Tahirova görə, “zamanın axını hadisələrin uzaq gələcəkdən yaxın gələcəyə, yaxın gələcəkdən indiyə, indikidən yaxın keçmişə, yaxın keçmişdən uzaq keçmişə keçməsi kimi başa düşülməlidir. Bu keçid prosesində maksimal vəziyyət indiki zamana uyğun gəlir” [1, s. 20].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, fəlsəfədə zaman kateqoriyasının probleminin öyrənilməsinin əsas məqamların belə fərqləndirə bilərik:

1) zaman subyektiv fenomendir. Zamanda keçmiş zamanı yaddaşda, indiki zamanın müşahidədə, gələcək zamanın təxəyyüldə təmsil olunduğu psixoloji zaman perspektivi ayırd edilir; subyektiv zaman qeyri-müəyyən, qeyri-xətti, fasiləli, sıçrayışvaridir. Zamanın tempi, intensivliyi və istiqaməti qeyri-daimidir; subyektiv zaman antroposentrikdir, çünki insan zamanı özünə nisbətə təyin edir;

2) zaman obyektiv fenomendir. Burada zaman varlığın ayrılmaz xassəsi kimi izah edilir. Zaman insanın iradəsi və şüurundan asılı olmadan obyektiv mövcuddur. Bu formada hadisələrin baş verən ardıcılığı, müxtəlif mərhələlərin bir-birindən uzaqlığı, onların sürəkliliyi və inkişafı ifadə olunur. Zaman birmeyarlıdır, yəni zaman aralıqlarının ölçüsünü ifadə edən bir sayla müəyyən edilir, zaman biristiqamətlidir - bütün hadisələr keçmişdən indiyə, ondan da gələcəyə doğru cərəyan edir və bu prosesi dərk edən insanların şüurundan asılı deyildir.

Sadalanan bütün nəzəriyyələr subyektiv və obyektiv zaman arasında izomorfizmin olmamasını sübut edir ki, bu da dərk edən subyektin ətraf gerçəkliyi konsept-tullaşma xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir.

Göründüyü kimi, zaman probleminin araşdırılması zəngin fəlsəfi ənənəyə malikdir. İlk olaraq fəlsəfi və təbiət elmlərinin mövzusu olan zaman problemi əsrlər keçdikcə həm də humanitar elmlərin əsas mövzusu kimi çevrilmişdir. Məsələn, koqnitiv elmin inkişafı ilə bağlı olaraq reallığın kateqoriyalaşmasının ümumi prinsiplərinin və insan şüurunda zaman sürətinin qeydə alınması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. İ.İ.Meşaninova görə, zaman o kateqoriyalara aiddir ki, onlar “təkcə dil vasitəsilə təsvir deyil, həm də onun özündə, leksikasında və qrammatik quruluşunda aşkar olunurlar”

Ədəbiyyat

1. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 321 s.

- 2.Августин А. Исповедь. Пер. М.Е.Сергеенко. -С.-Петербург: Наука, 2013, 379 с.
- 3.Антология мировой философии. В 4-х томах. -М.: Мысль, 1969, 576 с.
- 4.Аристотель. Физика: книга //Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика //пер. В.П.Карпова, -М.: ЭКСМО-Пресс, 1999, 1056 с.
- 5.Бергсон А. Творческая эволюция. -Минск.:Харвест,1999, 1408 с.
6. Бергсон А. Длительность и одновременность. -М.: Добросвет,2006, 160 с..
7. Лосев А.Ф. Античная философия истории /А.Ф.Лосев. -М.: Наука, 1977, 208 с.

ИЗУЧЕНИЕ ФИЛОСОФСКОГО ВРЕМЕНИ

Велиева Василя Фахраддин

Резюме

Статья посвящена изучению философского времени. Древние философы анализировали, как анализировалось общее время и чем философское время отличалось от времени лингвистического. Одни указывали, что время в уме одно и то же, а другие различали момент речи. В некоторых моментах физическое и философское время смешиваются. Одни философы считают категории времени и пространства объективными свойствами бытия, другие-чисто субъективными понятиями, характеризующими нашу способность познавать мир. Объективное время в основном является объектом изучения философии и имеет свои особенности и особенности. В целом проведен обширный анализ лексико-грамматического времени.

THE STUDY OF PHILOSOPHICAL TIME

Valiyeva Vasila Fakhraddin

Summary

The article is devoted to the study of philosophical time. The ancient philosophers analyzed how the general time was analyzed and how philosophical time differed from linguistic time. Some pointed out that the time in the mind is the same, while others distinguished the moment of speech. At some points, physical and philosophical time are mixed. Some philosophers consider the categories of time and space to be objective properties of being, while others consider them to be purely subjective concepts that characterize our ability to know the world. Objective time is mainly the object of study of philosophy and has its own characteristics and characteristics. In general, an extensive analysis of lexical and grammatical time has been carried out.

Rəyçi: prof Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasının 09 mart 2022-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 aprel 2022-ci il